

Н. Арыстанбекұлы , **М. Исахан***

Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан

*e-mail: alash-ordabasi@mail.ru

ДӘСТҮРЛІ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ ДІНИ ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРДІҢ МЕМЛЕКЕТ ҚҰРЫЛЫМЫНДАҒЫ ОРНЫ МЕН РӨЛІ

Мақала дәстүрлі қазақ қоғамындағы діни қызметкерлер институтының қалыптасуы мен дамуын, олардың әлеуметтік, құқықтық және рухани өмірдегі орнын кешенді түрде талдауға арналған. Зерттеудің негізгі мақсаты хандық дәуірден бастап XIX–XX ғасырларға дейінгі кезеңде қожалар, ишандар, ахундар, қазылар, мұхтасибтер мен молдалардың қоғамдық функцияларын айқындап, әдет-ғұрып пен шариғаттың өзара ықпалдасу үлгісін ғылыми тұрғыда зерделеу. Жұмыста дәстүрлі қазақ қоғамында дін мен мемлекеттің арақатынасы, діни биліктің шектелуі және сонымен қатар рухани беделінің жоғары болуы негізгі идея ретінде қарастырылады. Зерттеудің ғылыми мәні қазақ қоғамындағы діни иерархияның локальды, синтездік моделін тарихи деректер негізінде жүйелеуде жатыр. Тәжірибелік маңызы дінтану, тарих, құқық және мәдениеттану салаларындағы оқу курстарында, сондай-ақ зайырлы қоғамдағы дін мәселелерін түсіндіруде пайдалануға болады. Әдіснама ретінде салыстырмалы-тарихи, жүйелік талдау, кросс-мәдени және дінтанулық интерпретация әдістері қолданылды. Зерттеу нәтижесінде қазақ қоғамында әдет-ғұрып пен ислам шариғатының үйлесімді түрде қатар қолданылғаны, діни қызметкерлердің саяси биліктен тәуелсіз, бірақ рухани тұрғыда ықпалды болғаны анықталды. Бұл еңбек қазақ халқының діни-әлеуметтік тарихын терең түсінуге және ұлттық рухани мұраны ғылыми айналымға енгізуге үлес қосады.

Түйін сөздер: ислам, шариат, қожа, мұхтасиб, молда

N. Arystanbekuly, M. Issakhan*

Egyptian University Islamic Culture Nur Mubarak, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: alash-ordabasi@mail.ru

The position and role of religious figures in the state structure of traditional kazakh society

The article provides a comprehensive analysis of the formation and development of the institution of religious functionaries in traditional Kazakh society, as well as their role in social, legal, and spiritual life. The main objective of the study is to identify the social functions of khojas, ishans, akhuns, qadis, muhtasibs, and mullahs from the period of the Kazakh Khanate through the nineteenth and twentieth centuries, and to examine, from a scholarly perspective, the model of interaction between customary law and Islamic sharia. The study advances the idea that, in traditional Kazakh society, the relationship between religion and the state was characterized by limited religious authority alongside a high level of spiritual influence. The scientific significance of the research lies in the systematization of a local, synthetic model of religious hierarchy in Kazakh society based on historical sources. Its practical value consists in the possibility of using the findings in academic courses on religious studies, history, law, and cultural studies, as well as in the analysis of religious issues in secular societies. The methodological framework of the study includes comparative-historical analysis, systems analysis, cross-cultural approaches, and methods of religious studies interpretation. The results demonstrate that customary law and Islamic sharia functioned in close interaction in Kazakh society, while religious functionaries, remaining outside direct political power, exerted substantial spiritual authority. The article contributes to a deeper understanding of the religious and social history of the Kazakh people and to the incorporation of their spiritual heritage into academic discourse.

Keywords: islam, sharia, khoja, muhtasib, mullah

Н. Арыстанбекулы, М. Исахан*

Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан

*e-mail: alash-ordabasi@mail.ru

Место и роль религиозных деятелей в государственном устройстве традиционного казахского общества

Данная статья посвящена комплексному анализу процесса формирования и развития института религиозных служителей в традиционном казахском обществе, а также определению их места в социальной, правовой и духовной жизни. Основная цель исследования заключается в выявлении общественных функций кожей, ишанов, ахунов, казиев, мухтасибов и мулл в период от ханской эпохи до XIX–XX веков и в научном осмыслении модели взаимодействия обычного права и шариата. В работе в качестве ключевой идеи рассматривается соотношение религии и государства в традиционном казахском обществе, ограниченность религиозной власти при одновременном высоком уровне её духовного авторитета. Научная значимость исследования состоит в систематизации локальной, синтетической модели религиозной иерархии казахского общества на основе исторических источников. Практическая ценность работы заключается в возможности её использования в учебных курсах по религиоведению, истории, праву и культурологии, а также при анализе религиозных процессов в условиях светского общества. Методологическую основу исследования составили сравнительно-исторический и системный анализ, кросс-культурный подход и религиоведческая интерпретация. В результате исследования установлено, что в казахском обществе обычное право и исламский шариат применялись в тесном взаимодействии, а религиозные служители, оставаясь вне политической власти, обладали значительным духовным влиянием. Работа вносит вклад в углублённое понимание религиозно-социальной истории казахского народа и в введение его духовного наследия в научный оборот.

Ключевые слова: Ислам, шариат, ходжа, мухтасиб, мулла

Кіріспе

Хандық дәуірде дәстүрлі қазақ қоғамы дәуір мен кеңістік шарттарына орай өзіне тән локальды әлеуметтік құрылымды қалыптастырды. Әрине, қазақ халқымен түбі бір, туыс әрі тағдырлас түркі халықтарының қоғамдық құрылысымен белгілі бір ұқсастықтар болғанын жоққа шығаруға болмайды. Алайда, көшпелі ғұмыр мен географиялық ерекшеліктер, өзіндік экономикалық-шаруашылық мүмкіндіктер мен мемлекеттік билік институттарының күзіретіндегі айырмашылықтарымен қазақ қоғамы тарих бедеріндегі өз сүрлеуімен жүріп отырды. Әсіресе, қазақ халқында әдет-ғұрып пен шариғаттың өзара байланысы әрдайым интеграциялық сипатта алға жылжыды.

Дәстүрлі қазақ қоғамында исламның теологиялық және канондық тақырып бойынша басымдыққа ие болғандығын (көлам және ғибадат) тарихи мәліметтер растайды. Ал, азаматтық қарым-қатынас (муамалат), қылмыстық санкциялау (уқубат), отбасы институты (ахуал-шахсия), мемлекетті басқару (аһқамусултания) мәселелері бойынша дәстүрлі дала заңдары негізге алынды. Дегенмен, құқық саласының кейбір баптарында шариғат басым, кей-

бір баптарында жарғы заңдары басым болды. Яғни қазақ қоғамында әдет-ғұрып пен шариғат нормаларының өзіндік синтездік үлгісі қалыптасты. Мұны жасаған тарихи тұлғаларды анықтау, олардың функциясын нақтылау, жіктеу аса маңызды.

Діни наным мен құлшылықтар және өзге де діни іс-шаралар кез-келген қоғамда кездесетін құбылыс. Дәстүрлі қазақ қоғамының әлеуметтік құрылымы бойынша, діни жауапкершілікті қожалар, пірлер, ишандар, муфтилер, ахундар, молдалар, мүхтасибтер атқарды. Аталған дін иелерінің ішінде қазақ қоғамына қожалар институтының орны өте жоғары болды. Қазақ жеріне сонау VIII ғасырдың екінші жартысында Пайғамбар әулетінің өкілдері дін таратуға келіп, діни-рухани мектептер қалыптастырды. Олардың ерен еңбегінің арқасында қазақ халқы мұсылмандыққа бет бұрды. Көшпелі өмір сүргендіктен, қазақтардың көпшілігі мешіт-медресе үстай алған жоқ. Алайда, бұл қажеттілікті қожалар әулеттері қазақ ру-тайптарымен бірге көшіп-қонып жүріп атқарды. Осы себептен де, діни жауапкершілікті мойнына алған қожалар әулетінің өкілдері, сондай-ақ, ишан, ахун, қазы, мүхтасиб, молда т.б. дін қызметкерлеріне қазақ халқы ерекше құрмет көрсетті.

Тақырыпты таңдауды дәйектеу және мақсаты мен міндеттері

Қазақ қоғамында дін қызметкерлері саяси билік пен сот билігіне тікелей араласқан жоқ. Әскери институттарға да ықпалы аз болды. Олардың күзіретіне негізінен діни жауапкершілікке жататын зекет, ұшыр, неке, талақ, жаназа, азан шақыру, имамдық секілді функциялар кірді. Яғни, діни лауазым иелерінің жауапкершілігін анықтау арқылы біз қазақ қоғамындағы мемлекет пен дін арақатынасының қалай өрбігенін байқай аламыз. Қазақ қоғамында дін қатынастарын реттеудің өзіндік локальды үлгісі қалыптасып, діни мәселелер халық ішінен шыққан дін білгірлерінің тәжірибесі арқылы шешімін тауып отырды. Бұл модель әлемде ешқандай субектінің тәжірибесінде кездеспейді. Осы тұрғыда қазақ қоғамындағы дін қызметкерлерінің әр қайсысына жеке-жеке тоқталып, олардың қоғамдық рөлі туралы зерттеу аса маңызды.

Көздеген мақсатқа қол жеткізу үшін ғылыми зерттеу жұмысына мынадай міндеттер қойылады: дәстүрлі қазақ қоғамының әлеуметтік құрылымындағы дін қызметкерлері топтарын жіктеу; қожа әулеті өкілдерінің шығу тегі мен олардың қоғамдық функцияларын анықтау; Ишан, ата, пір титулына ие дін қызметкерлерінің қоғамдық рөлі мен орнын айқындау; дәстүрлі қазақ қоғамындағы сот істерін жүргізуге жауапты қазы, ахундардың қызметін талдау; қазылар, ахундардың генезисі және олардың қызметі не себептен тоқтағанын зерделеу; қазақ қоғамындағы мұхтасибтер мен молдалардың статустары туралы ғылыми байлам жасау; дәстүрлі қазақ қоғамындағы дін қызметкерлерінің мемлекет жүйесіндегі орны мен рөлін зерделеу.

Ғылыми жұмыстың зерттеу әдіснамасы

Ғылыми ізденіс барысында көздеген мақсатқа қол жеткізу үшін мынадай ғылыми-зерттеу әдістері қолданылды:

Қазақстан тарихының орта ғасырлық және жаңа заман тарихына қатысты дереккөздерді сұрыптау, талдау, саяси-құқықтық және дінтанулық тұрғыда интерпретациялау;

қазақ қоғамындағы әлеуметтік топтардың функцияларын ашуда компраимистік, эпистемологиялық, синтездік әдіс-тәсілдер;

қазіргі заманғы дінтанулық, саясаттану, құқықтану ілімдерінің қоғамдық ақиқатты ашудағы ортақ үндестігін зерттеуде, салыстырмалы-тарихи әдіс;

алғашқы дереккөздер мен мәтіндерді зерттеу нәтижесінде алынған материалдарды жүйелеу үшін жүйелік-талдау, кросс-мәдени талдау, жалпылау әдістері.

Нәтижелері және талқылама

Орта ғасырларда дәстүрлі қазақ қоғамында ислам дінінің дами түсуімен дін қызметкерлерінің иерархиялық құрылымы күрделене түсті. Алғашқыда, Түркі дәуірінде VIII ғасыр басында ислам дінін Құтайба ибн Муслим бастаған фатхшылар Мәураннахрға алып келді. Алайда, олардың қылыштың жүзімен дін тарату әдісі түркілерге өткен жоқ. VIII ғасырдың аяғына таман ислам дінін таратушылардың ішінде бабтар (есік ашушылар) түркілер арасына «суфра тутмақ» (дастархан жайып, дінді көркем мінезбен бейбіт насихаттау) тәсілімен діни үгіт жасай бастады. Дінді бейбіт түрде насихаттау біртіндеп өз нәтижесін берді (Исахан, 2018). Түркілер арасына дінге есік ашқан бабтардың шығу тегі Пайғамбар әулетіне барып тіреледі. Түркі қоғамында оларды «қожалар» деп атады.

Негізінде мұсылман үмбеті Пайғамбар Мұхамметтің қызы Фатима мен күйеу баласы Әлидің тұңғышы Хасанның ұрпақтарын «әшраф», сондай-ақ, Әли мен Фатиманың екінші ұлы Хусейннен тарайтын ұрпақтарды «сайид», сондай-ақ, Әлидің үшінші ұлы Мұхаммед-Ханафиядан тарайтын ұрпақтар «қожа», олардың барлығы «әһлі-байт» (қасиетті үйдің иелері) деп аталады. Қазақ ішінде Мұхаммед-Ханафияның ұрпақтары сайидтар мен шарифтерден саны көп болғандықтан, қазақ ішінде әһлі-байтты бір ауыз сөзбен жалпы «қожа» деп атады (Тұяқбаев, 1996, 100 б.). «Қожа» сөзі – парсы тілінде «ерікті, араб тілінде «үйретуші» (Мансұров, 2021, 102 б.) деген мағынаны білдіреді.

Түркістан аумағына ислам дінін таратушылардың бірі, Абд әл-Жалил баб (шамамен VIII ғасырда өмір сүрген) «Насаб-нама» бойынша Имам Мұхаммед-Ханафияның Абд әл-Фаттахтан тараған бесінші ұрпағы еді. Тарихи құжаттарда Абд әл-Жалил бабты Түркістан жеріне ислам дінін әкелуші үш бабтың бірі ретінде көрсеткен. Деректерде оның Жендтің ханы Йашмут Ханның ұлы Сары тонды Өтемістің қолынан қаза табады. Оны жергілікті халық «Қорасан Ата» деп атаған. Абд әл-Жалил бабтың кіндігінен Қорасан қожалар тарайды (Қазыналы Оңтүстік, 2013).

Оңтүстік Қазақстан өлкесіне ислам дінін белсенді түрді таратқан бабтардың бірі – Ысқақ баб

болатын. «Насабнама» бойынша Қ.А.Ясауидің он бірінші атасы саналатын Ысқақ баб Қаратау баурайындағы Шолаққорған, Тарсатөбе, Ұлықтөбеге, сондай-ақ, Исфиджабқа ислам дінін таратып, жергілікті билеуші Сары тонды Өтемісті жеңіп, осында Хақ діннің туын желбіретті (Сафи ад-дин, 1992).

Ислам дінін сұхбат жолымен насихаттаушылардың бірі Арыстан баб еді. Ол атақты Қожа Ахмет Ясауидың ұстазы болатын. Арыстан баб туралы «Рашахат айн әл-Хайат», «Садр ад-дин шайх рисаласы», «Диуани хикмет» т.б. қолжазбаларда деректер кездеседі. «Диуани-Хикметте» Арыстан баб түркілер арасына хикмет ілімін таратушы данагөй тұлға ретінде суреттеледі (Хожа Ахмад Яссауи, 2024, 18-20 бб.).

Түркістан жеріне ислам дінін таратқан тұлғалардың бірі атақты Абд әл-Малік те (шамамен XII ғасырда өмір сүрген) Мұхаммед-Ханафияның ұрпағы еді. Ол Қ.А.Ясауидің ағасы Садыр шайхтың ұлы болатын. Әзірет Сұлтанның асырап алған қызы Гауһар Хұжтазға үйленген Абд әл-Малік Қожаның кіндігінен Азизан (әзлер) қожалар мен Бақсайыс қожалар тараған. Түркістан тұрғындары «Әл-Қожа» деп атап кеткен ол Қ.А.Ясауидің халифасы атанып, Дешті-қыпшаққа ислам дінінің таралуына зор үлес қосты. Жалпы, Қ.А.Ясауидің ағасы Садыр шайхтың кіндігінен тараған Әзлер, Бақсайыс, Аққорғандық қожалар қазақ халқының тарихында маңызды рөлге ие (Исахан, 2022).

Алтын Орда империясы ыдыраған XV ғасырда Дешті-қыпшақта қоғамдық мәселелер талқыға түскенде, қожалар әрдайым белсенділік танытты. Шибан ұлысындағы берекесіздікті тоқтату үшін игі-жақсылар Тұра (Түмен) қаласында 1428 жылы Дәулет шайхтың 17 жасар баласы Әбілхайырды хан көтергенде, олардың ішінде қожалар да болды. Мысалы, осы айтулы жиынға Құл Мұхаммед сейіт, Қара сейіт, Шайх софы оғлан т.б. дін адамдары қатысты (Материалы по истории казахских ханств XV-XVIII веков, 1948). Қазақ қоғамында Пайғамбар ұрпақтары «сейіт», «шәриф», «қожа», «мір», «қазі-қалан», «ишан» (Түяқбаев, 1996, 100 б.) т.б. атауларымен діни қызметтер жасады. Қазақ хандығы құрылғанда, қожалар халыққа дін үйрету әрі діни ритуалдарды жүргізуге жауапты болды. Ру-тайпа өкілдері өздеріне дін үйреткен қожаларды пір санады. Қожалар да өзіне қарасты ру-тайпа өкілдерін «мұрт» (мурид) деп білді. Мысалы, Ысмайыл Ата ұрпақтары XIV-XV ғ.ғ. Қаңлы тайпасының «Омыртқа» және «Мандуд» әулеттері-

не пірлік қызмет жасады (Ибадуллаева, 2016). Қазақ қоғамында қожа әулеттерінің пірлік қызмет атқарғанын халыққа кең тараған «Тіріміздің билігі «Алдияр» ұранды төреде, өліміздің билігі «Алла» ұранды қожада» деген қанатты сөзден байқауға болады.

Қазақ ішіндегі қожалар өз ішінен бірнеше әулеттерге немесе руларға бөлінді. Хасан мен Хүсейіннің ұрпақтары – Сейті қожа және Ховандтық қожа, Абд ул-Жалил бабтан тарайтын – Қорасан қожа, Дуана қожа, Нияз қожа, Ысқақ бабтан тарайтын Аққорған қожа, Бақсайыс қожа, Азизан қожа, Абд Рахым бабтың ұрпақтары – Қарахан қожа, олар өз ішінен Қарақандық, Қуланбастық, Ақ көлдік және Зергер қожалар болып бөлінеді. Ал, Әбу Бәкір Сыдықтың ұрпақтары – Сунақ қожа, Шәмші қожа, Қылауыз қожа, әзіреті Омардың әулеті – Қырық садақ қожа, Шайхантауыр қожа, Бабайлық қожа деген атпен белгілі.

Қоғам үшін аса маңызды дін функциясын атқарғандықтан, Әз Тәукенің Жеті жарғысы бойынша қожалардың мәртебесі қарашадан қарағанда жоғары болды. Негізінде, ислам дінінің ережелерінде мұндай артықшылыққа жол жоқ. Сөйте тұра қазақ қоғамында қожалар хан тұқымдарымен теңестіріліп, ақсүйек қатарына жатқызылды (Материалы по казахскому обычному праву, 1948). Өлім жазасы немесе тән азабын шектіретін қылмыстық жазалар қожаларға қолданылған жоқ (Зиманов, Өсеров, 1998). Қожалар әбес қылық жасаған жағдайда, олардың ісін төрелер ғана қарай алды.

Қазақ даласында діни-рухани алаңда хандық дәуірде пайда болған дін қызметшілерінің бірі – ишандар еді. «Ишан» парсы тілінде «олар» деген мағынаға саяды. Шағатай тілінде «ишан» дегеніміз «әулие» ұғымын білдіретін немесе тариқат көсеміне берілетін атау (Исахан, 2017). Негізінде тариқат басшысы бұрынырақта «шейх», «пір», «баба», «ата» деп аталған. «Шейх» сөзі араб тілінде «көсем», «пір» сөзі парсы тілінде «жетекші» (Мансұров, 2021, 62 б.) мағынасын білдіреді. Түркі қауымында сопылық жолдың көсемдерін «баба» және «ата» деп атаған. Әсіресе, бұл титулдар Яссауи тариқатының пірлеріне тән еді. Мысалы, Арыстан баба, Зеңгі баба, Баба Түкті Шашты Әзіз немесе Сайд ата, Садр ата, Бәдр ата, Ұзын Хасан ата т.б. Алайда, кейінірек қазақ қоғамында пір лауазымы «ишан» деп атала бастады.

Қазақ даласында әр ғасырда қалың елге аты мәшһүр – Мүсірәлі ишан, Қосым ишан, Марал

ишан, Айқожа ишан, Аппак ишан, Ахмет ишан, Әбілақым ишан, Керей ишан, Қожаназар ишан, Тілеулес ишан, Әзілхан ишан, Сүлеймен ишан, Оспан ишан, Өтеп ишан, Ақмырза ишан, Шабар ишан, Досжан ишан және т.б. да көптеген ишандар өмір сүрген. Олардың әрқайсысы сөз жоқ өткен тарихымызда Алаш жұртына рухани қызмет еткен діни тұлғалар болатын. Өкінішке қарай, XX ғасырдың басында Кеңес үкіметінің орнауымен дін адамдары қуғындалып, ишандық мектеп ауыр соққыға ұшырады (Исахан, Сманов, 2021).

Ишандардың қоғамдағы атқаратын функциясына тек руханият істері ғана жатады десек қателесеміз. Олар халықтың моральдік компасы ғана емес, діни білім берумен және дәрігерлік (халық емшілігі) істермен де шұғылданған. Тіпті, халық мүддесі үшін керек кезде, атқа қонып, қол бастаған. Мысалы, Марал ишан Құрбанов Бұқара медреселерінде ұзақ жылдар бойы оқып келгеннен соң, ел ішінде әулиелігімен аты шығып, діни ағартушылық және халық емшілігімен шұғылданып, жұртқа қызмет жасайды. Ресей отаршылдығы мен Хиуа басқыншылығына қарсы тұрып, кейде қолына қару алып, әскери іс-қимылдар да жасаған (Крафть, 1900).

Мұсылман қоғамында ишандардың діни қызметті жалғастырған ұрпақтарын «мақсым» деп атайды. «Мақсым» – араб тілінде (mahdum) «еркек ұл» (Исахан, 2022) мағынасын білдіреді. Діни терминде «ишанның ұлы» немесе «ишанның ұрпағы мағынасына саяды. Мақсымдар бөлек діни институт құра алмаса да, қазақ қоғамында діни-рухани функцияларды шама-шарқынша атқаруға күш салды.

Қазақ қоғамындағы діни қызметшілердің ішінде аса белсендерінің бірі – ахундар еді. «Ахун» сөзінің этимологиясына тоқталар болсақ. Түрік халықтарының тарихын зерттеген Зәки Уалиди Тоған «ахун» терминін христиандықтың несториан бағытымен сабақтастырады. Ол орта ғасырларда Орталық Азияның Жетісу аймағында несториандықты насихаттаған дін уағызшыларын грек тілінде «аргун» немесе «архун» деп аталғанын алға тартып, «ахун» сөзінің осыдан келіп шыққан болуы ықтимал екеніне ерекше мән береді (Zeki Belidi Togan, 1940) Негізінде, парсы тілінде «ахун» сөзі «жер асты жолы» және «үңгір» (Рубинчик, 1970, 46 б.) – деген мағыналарды білдіреді. Алайда, «жер асты жолы» және «үңгір» сөздерінің «ахун» деген діни лауазымға қатысы жоқ. Зерттеушілер, «ахун» сөзін парсы тіліндегі «хунд» және «хауэнд» сөздерінен шыққандығын, «хунд» сөзі – «оқыды», «талдады», ал

«хауэнд» сөзі – «ұстаз», «мырза» мағыналарын беретінін, «хунд» және «хауэнд» сөзінің алдындағы «а» (а-хунд) әрпі «аға» немесе «құрметті» мәртебесін білдіретінін айтады (Исахан, 2020). Түркі тіліндегі «аға» атауы да ақылы толысып, тәжірибесі мол, көпті көрген, жасы үлкен кісіге қарата қолданылған (Абурахманова, 1997). Қазіргі парсы тілінің қолданысында «ахун» дегеніміз – оқымысты, зерттеуші, ұстаз, мырза, ғұлама мағыналарына саяды (Восканян, 1986).

Алғаш рет «ахун» сөзі арнайы діни лауазым ретінде Шағатай ұлысын Әмір Темір билеген тұста пайда болды. Бұл атау тақуа әрі ғалым адамға берілді. Мысалы, сол кезеңде өзінің асқан діни білімінің арқасында Герат қаласындағы үш медресені қатарынан бір уақытта басқарған Мәулана Фасихуддин Низамиге «ахун» лауазымы берілген еді (Исахан, 2020). Одан кейінгі Сафауилер кезінде де «ахун» діни атақ ретінде көрнекті діни тұлғаларға берілді. Атақты парсы ойшылы Молда Садр Ширази да «ахун» деп аталған. Осылайша Хорасан, Орта Азия аумағында XX ғасырға дейін «ахун» жоғары дәрежелі діни тұлғалардың атауына айналды. Мысалы, атақты ирандық имам Мұхаммед Кәзім Хорасани «Ахун Хорасани» атымен танымал болған (Байбосынұлы, 2020).

Ахун лауазымындағы дін қызметкері туралы деректер қазақ хандарына қатысты тарихи мағлұматтарда да кездеседі. Дж.Кэстльдің «1736 жылы Орынбордан Қырғыз-қайсақ ордасының ханы Әбілқайырға сапар күнделігі» атты жазбасында ханның ұлы Ералы сұлтанның қызметінде Бұқаралық ахунның болғанын баяндайды (Кэстль, 2013). Ахундар институтының ресмиленуіне Патшалық Ресей үкіметінің мұсылмандарды басқаруға қатысты саяси ұстанымы мейлінше оң әсер етті. Ресей патшайымы Анна Иоанновна 1736 жылғы жарлығымен өлкелік губенаторлықтарда 4 ахуннан тұратын басқару жүйесі құрылды (Адилова, 2010). Кейінірек Патша үкіметі 1788 жылы Орынбор муфтилігін («Махкам-и шарийа исламийа») құрды. Бұл діни құрылым жүйесінде діни қызметтердің әмбебап механизмі бекітілді. Аталған діни мекеменің жүйесінде муфти, қазы, ахун, мүдәрис, муәзин, молда, хатип секілді діни қызметкерлер жұмыс істеді (Мирзагелдиев, Рашидбетов, 2019).

Орынбор муфтилігі құрылғанға дейінгі Ресей патшалығындағы діни қызметкерлердің иерархиясында ахундар ерекше мәртебеге ие еді. Ахундық мәртебе алу үшін Орынбор маңындағы Қарғалы слободасындағы Сейіт ауылындағы

медреседе талапкерлер емтихан тапсыратын. Емтиханнан жақсы нәтиже алған діни қызметкерлер ахун лауазымына ие болатын (Адилова, 2010). Ал, исламдық білім беретін медреселерде ибтидайи (бастауыш медресе), оқу мерзімі 4 жыл, рушдия, оқу мерзімі 3 жыл, игдадия (жоғары оқу орнына дайындық), оқу мерзімі 3 жыл, ғалия (жоғары білім), оқу мерзімі 3 жыл, жалпы 12-13 жылдық білім берілетін (Әбдірәсілқызы, 2013). А. Ю. Хабутдинов келтірген деректерге сүйенетін болсақ, діни қызмет корпусында ахундар жоғары мәртебелі лауазым саналған. Олар медреселер мен мешіт істеріне, азаншы мен махалла имамдары секілді дін қызметкерлердің жұмысын қадағалайтын (Хабутдинов, 2012). Яғни, Орынбор муфтилігі құрылмай тұрып ахундардың халық алдында беделі жоғары еді. Ахундар бейресми түрде діни қызметкерлердің білімі мен қабілетін тексеріп, емтихан өткізетін. Дін қызметкерлерін имамдық, мүдәрістік, азаншылық қызметтерге тағайындайтын. Мешіт құрылысын жүргізуге рұқсат беретін. Жұма намазындағы рәсімдердің атқарылуын, сондай-ақ, діни оқу орындарының қызметіне тексеру жүргізетін (Загидуллин, 2013).

Ахундардың халық алдындағы беделі жоғарылаған сайын діндарлар арасында ахун болуға деген ұмтылыс күрт артқан. Осының нәтижесінде XIX ғасырдың басында Орынбор өлкесінде ахундар саны көбейген. Оның ішінде халық өзі «ахун» деп құрметтеген діни қайраткерлер де бар еді. Ресей патшалығы ахун мәртебесін нығайта түсу үшін И. К. Загидуллиннің пікірінше, Орынбор муфтилігін Ғабдиссалам Ғабдрахимов басқарған тұста «аға ахун» атты діни лауазымды бекіткен (Загидуллин, 2013). Қоғамда ахундық лауазымның құнын түсірмес үшін бұл атақты Орынбор муфтилігінің кеңесі беретін болған (Бакиева, 2011).

Орынбор муфтилігінің қарамағында XVIII ғасырдың соңына қарай 28 ахун, 969 молда, 1921 мүдәріс қызмет етіп, 114 мешіт пен медресе жұмыс істеді (Ұзақбай, 2016, 146 б.). Кейін біртіндеп діни қызметкерлердің саны өсе түсті. Мысалы, И. К. Загидуллиннің зерттеуінде Орынбор муфтилігінде 1833 жылы 68 ахун, 100 хатип, 1792 имам, 1164 молда, 343 мухтасип, 439 мүдәрис жұмыс істеген (Загидуллин, 2013).

Қазақ қоғамында ахундардың діни қызметіне ұқсас қызмет еткен қазылар еді. Араб тілінде түбірі «қада» сөзінен шыққан «қазы» деп мұсылман құқығында қоғамдағы дау-дамайларды шариғат үкімдері бойынша шешуге өкі-

летті тұлғаны айтамыз. Құран Кәрімде «қазы» сөзі бір жерде «үкім жүргізуші» мағынасында өтеді. Мұсылман құқығында «қазының» синонимі «хаким» деп аталады. «Хахим» сөзі «үкім шығару құқығына ие басшы» деген мағынада қолданылады. Ислам түп-деректерінде «хаким» және «қазы» сөздері жиі кездеседі. «Хахим» деп мемлекеттік істерде шешім қабылдауға құзырлы билеушілер мен үкім шығара алатын ғалымдар, ал «қазы» сөзі арқылы – міндетті түрде қазы лауазымында болмаса да, адамдар арасындағы дауларды шешетін тұлғалар айтылады (Fahriddin Atar, 2001).

Қазылардың сот істеріне араласуы түркі даласында Самани, Ғазнауи, Қарақан, Хорезм шах дәуірінде орын алды. Қарақан дәуірінде ислам діни мемлекеттік дін мәртебесіне көтеріліп, сот істерімен тікелей Ханафи мәзһабы ғұламалары айналысты. Осы кезеңде Мәуараннахрдан 300-ден астам факихтер шықты. Бұл дәстүр кейін Тахири, Ғұри, Мәмуни, Алтунташ, Хорезм шах мемлекеттерінде де жалғасын тапты (Исахан, 2021). Алайда, Шыңғысханның XIII ғасырдың алғашқы ширегінде Мәуараннахрға жойқын жорық жасап, аймақты жаулап алуы, мұсылмандық сот жүйесіне кері әсерін тигізді. Алғашқыда, Шыңғыс ұрпақтары дала заңдарын берік ұстанғанымен, біртіндеп XIII-XIV ғғ. Жошы ұлысы мен Шағатай ұлысында діни өзгерістер орын алып, мұсылмандық сенім Түркістан мен Дешті-қыпшақта салтанат құра бастады. Тарихи деректерде Алтын орда билеушілері Берке хан мен Өзбек ханның Сарайда сот істеріне мұсылман қазыларын тартқандығы айтылады. Әмір-Темірдің мемлекетінде қазылар сот істерін тәуелсіз жүргізу мәртебесіне ие болды.

Қазақстанның оңтүстік өңірлеріне саяси ықпалы болған Қоқан, Бұқар, Хиуа хандықтарында қазылар сот істеріне тікелей жауапты еді. XX ғасырдың 20 жылдарына дейін Орта Азия хандықтары мен әмірліктерінде, Қазақстанның оңтүстік аудандарында «Бас қазы», «Қазы-калян» ал жергілікті жерде оған бағынышты дін басы (муфтилер), соттың тергеуші көмекшілер (өзім молдалар), іс жүргізушілер тілмаштар тағайындалды. Қазы судьялық қызметімен қатар кейбір әкімші істерге де араласты (Seyfettin Erşahin, 1999). Ресей патшалығы 1788 жылы Орынбор муфтилігін құрып, қазақтардың бір бөлігі діни-рухани істер бойынша соған қарағанда да, аталған діни құрылым бойынша қазылық қызметтің рөлі жоғары болды. Алайда, қазақтар өз ішіндегі келіспеушіліктерді ескіден билер арқылы шешетін (Исахан,

2025). Сол себепті, Орынбор муфтилігі қазыларының қазақ қоғамында айтарлықтай ықпалы болған

Қазақ қоғамында діни қызметтің әр-алуан түрі бар еді. Соның бірі мұсылмандық есеп ісіне жауапты мұхтасибтер еді. Араб тілінде «хисбә» – «есептеу», «санау», «жеткілікті болу» мағыналарын білдіреді. Ал, фикһтық анықтамасына келер болсақ, жақсылыққа шақыру, жаманшылықтан тию қағидасының негізінде сауда-саттық пен экономика саласындағы іс-әрекеттердің діни этика мен шариғатқа сәйкестігін мемлекет тарапынан бақылау – хисбә қызметі деп аталады. Яғни, шариғат тұрғысынан қоғамдық қатынас барысындағы жеке тұлғалар мен қоғамдық ұйымдардың және мемлекеттің құқықтары мен міндеттерінің орындалуын қадағалауды «хисбә» қызметі жүзеге асырады.

Фикһ ілімінде мұсылман ғұламалары қоғамдық тәртіптің сақталуы үшін діни мемлекетте «хисбә» қызметінің болуын парыз кифая (міндетті) деп қарастырған. Ал, «хисбә» қызметін мемлекет билеушілері тағайындаған «мұхтасибтер» атқарады. Ислам тарихында кейбір елдерде мұхтасиб қызметін атқарушылар «уәли-л хисбә», «мутәуәлли-л хисбә», «нәзиру-л хисб», «мұхтасиб-қорбашы» деп те аталады (Исахан, 2020).

Мұхтасиб – фикһ саласындағы әдет-ғұрыпқа қатысты мәселелерге және адамдардың материалдық ақысына қатысты даулы істерге үкім шығара алады. Алайда, ірі қылмыстық істер мен һад (Құрандағы діни жазалар)жазалары берілуі тиіс мәселелер мұхтасибтің күзіретіне кірмейді. Ол тараз тарту мен көлем өлшеудегі қулық-сұмдықтар, сауда-саттықтағы әртүрлі айла-шарғылар, мерзімінде қайтарылмаған қарыздар, сатылымға шыққан тауардың адал немесе адал еместігін, жұмыс беруші мен алушы арасындағы келіспеушіліктерді, қоңсы ақысы т.б. да қоғамдық қатынас барысындағы әртүрлі келеңсіздіктердің алдын алуға, бақылауға, реттеуге, шешуге, үкім шығаруға құқылы (Fahrettin Atar, 1979).

Даулы істерді қарау барысында мұхтасиб тараптардан дәлел мен ант сұрауға құқығы жоқ. Бірақ, мойындалған қылмыстық істерді қарап, қарыздардың қайтарылуын қамтамасыз ете алады. Мұхтасиб қазидан қарағанда ұсақ даулы істерді қарағанмен, ол қоғамдық қатынас барысындағы жөнсіздіктің алдын алуға жедел түрде шара қолдануға құқылы. Тіпті, мұхтасибтің жедел іс-шаралары күш қолдану арқылы жүзеге асырылуы

да мүмкін. Хисбә саласын бақылағандықтан, ол қажет жағдайда құпия іс кесу мен зерттеу жұмыстарын да атқара алады (Cengiz Kallek, 1998).

Төл тарихымызға назар салатын болсақ, ислам дінін мемлекеттік деңгейде қабылдаған Қарақан, Хорезм шах, Алтын Орда империясы, Қазақ хандығы, Қоқан хандығы, Бұқар хандығы, Хиуа хандығы дәуірлерінде мұхтасиб қызметінің жұмыс істегеніне куә бола аламыз. Тіпті, Ресей патшалығының құрамында болған кезімізде де Орынбор муфтилігіне қарасты Қазақ даласында жүздеген мұхтасибтердің жұмыс істегенінен хабардармыз. Алайда, Кеңес үкіметінің тарих сахнасына шығуымен мұхтасибтердің қызметіне тоқтау салынды.

Қазақ қоғамында ең көп ұшырасатын дін қызметшісі, ол – молдалар еді. «Молда» сөзінің шығуына қатысты бірнеше көзқарастар бар. Бұл сөз араб тіліндегі «мәула», яғни «ие», «қожайын», «әмірші» деген ұғымды білдіретін сөзден шыққан болуы мүмкін. Сонымен қатар, парсы тілінде «мулла» сөзі діни қызметкер, діни мұғалім, дәрігер, білімді адам (Бекмаханов, 1994), деген мағыналарды да білдіреді.

Молда атауы Иран, Түркия, Ауғанстан, Орта Азияның бірнеше елдерінде кеңінен қолданылады. Бұл елдерде молда сөзі барлығына беріле бермейтіндігін атаған жөн. Онда сөз діни білімі қанық, дін жолындағы амалдары толық, жеткен дәрежесі биік, жалпы халық алдында беделге ие, үлгі боларлық қасиеттері мен ұстаздық ете алатындарға таңылған. Ал Осман империясы тұсында бұл сөз қазыларға берілген. Қазақ ұғымында да молда сөзі шариғатты білетін, соған амал ететін, діни білімі толық діндар кісілерге тіркесіп айтылады. Тіпті, сөздің кісі есімдеріне тіркесіп қолданылуы да көрініс берді.

«Молда» лауазымындағы дін қызметкері туралы деректер қазақ хандарына қатысты тарихи мағлұматтарда да кездеседі. Мысалы, Дж.Кэстльдің «1736 жылы Орынбордан Қырғыз-қайсақ ордасының ханы Әбілқайырға сапар күнделігі» атты жазбасында хан ордасында молдалардың діни рәсімдер жасағанын баяндайды (Кэстль, 2013). Кенесары ханның ордасында да молдалардың рөлі жоғары болды (Бекмаханов, 1994). Молдалар дүние есігін ашқан нәресетегі азан шақырып, ат қоюдан бастап, діни элементті қамтыған әртүрлі қызметтерді атқарды.

Қазақ даласында Ресей патшалығы құрған Орынбор муфтилігінің иерархиялық жүйесінде «молда» титулына ие діни қызметкерлер болды. Жұрт оларды «указной молда» деп айтатын.

Орынбор муфтилігінің жүйесінде молда «имам» (Хабутдинов, 2012) лауазымымен бірге қарастырылды. Ресей билігі мұндай лауазымдағы кісілерді мемлекеттік қаулылармен тағайындап, бақылауда ұстады. Соның салдарынан аталмыш қызмет арнайы тағайындауды қажет етіп, мешіттерге жарлықтармен жіберілді. Алайда, Орынбор муфтилігіне бағынышты молдалардың Орталық Азия медреселерінде діни білім алғандармен арақатынасы суық сипатта өрбіді. Ел ішінде «указной молдалардың» дүмшелігі қатты сынға ұшырайтын.

Жалпы, дәстүрлі қазақ қоғамында ислам діни күшейген сайын дін қызметін атқарған «қалпе», «хазірет», «дамудла» деген секілді діни титулдардың саны да арта түсті. Әдет-ғұрып пен шариғат жымдасып, бұрынғы ескі құндылықтар ислами реңк ала бастады. Тіпті, Тәңір сенімінің дін қызметшісі саналған бақсы, құшынаш, елтілердің өзі ритуалдарын жасағанда, мұсылмандық дұғаларды жасауға көшті (Исахан, 2023). Бұл сөзсіз, мұсылмандық элементтердің дәстүрлі қазақ дүниетанымымен астасып-қойындасқанын білдіреді.

Қорытынды

Қазақтардың ұлт болып ұйысып, өз алдына мемлекет құрған хандық (XV-XIX ғғ.) дәуіріндегі рухани ахуалынан хабардар ететін жазба деректердің аз болуына байланысты, аталған кезеңде діни қызметкерлердің иерархиялық құрылымы қалай қалыптасқанын, қандай діни лауазымдардың болғанын өкінішке қарай дәп басып айта алмаймыз. Ал, Патшалық Ресейге бодан болған дәуірде (XIX-XX ғғ.) маңызды істердің көпшілігі хатқа түсірілді. Бұл кезеңде қазақ қоғамында әртүрлі атауларға ие діни қызметкерлер құрамы жұмыс істеді. «Муфти», «қазы», «хазірет», «халифа», «молда», «имам», «мұхтасип», «мұшавир», «ишан», «қаландармен» қатар дін саласында «ахун» лауазымындағы діни қызметкерлер де еңбек етті. Тарихи деректерді зерделеп қарасак, олардың халық алдында зор беделге ие болғанын байқауға болады. Негізінде, бұл діни лауазымдардың әрқайсысы жеке-жеке зерттеуді қажет етеді.

Қазақстан мемлекетінің негізін салушы қазақ ұлтының ислам дінін қабылдағанына бірнеше ғасыр болды. Қазақтардың арғы бабалары Қарақан, Қыпшақ, Алтын Орда мемлекеттері дәуірінде ислам дінін қабылдай бастаған. Дегенмен, орта ғасырларда қазақтар көшпелі өмір

сүргендіктен, негізінен мешіт пен медресе ұстай алған жоқ. Кейбір отырықшы аймақ тұрғындарының ғана тұрақты мешіт пен медресесі болды. Сондай-ақ, орта ғасырларда қазақ халқы сол кезеңдердегі саяси ахуалға байланысты әскери өмірге көбірек бейімделді. Осындай жағдайларға байланысты қазақ халқы исламды қабылдағанымен, орта ғасырларда исламның фундаментальды діни құндылықтары көшпелі халықтың руханиятына дендеп ене қойған жоқ. Ал, XIX ғасырдың алғашқы жартысында Қазақ хандығы құлап, Ресей патшалығына халық тәуелді болған тұста, діни құрылым өзгеріске ұшырады. Халықтың рухани өмірінде ресми түрде әртүрлі діни қызметтер атқаратын құрылым пайда болды. Солардың бірі «ахун» лауазымындағы діни қызмет еді. Алғашқыда, «ахун» лауазымының ресми мәртебесі болды. Бірақ, кейінірек халық өзі ұнатқан діни қайраткерлерді ресми тағайындаусыз-ақ діни біліміне қарай «ахун» деп атай бастады. Қоғамда зор беделге ие болған ахундардың халық руханиятына сіңірген еңбегі ұшан-теңіз еді. Әрі олар ислам дінінің аймақта нығая түсуіне еңбек етті.

Қазақ қоғамында дәстүрлі әдет-ғұрып пен ислам шариғаты қатар қолданылды. Сот процесінде де екі жүйе үйлесім тапты. Бірақ, XIX ғасырға дейінгі аралықтағы құқықтық жүйеде дала заңдары басымдыққа ие-тін. Мемлекеттік салық жүйесі мал мен өнімдерге, сондай-ақ зекет пен ұшырға негізделді. Жерлеу, неке, балаға ат қою секілді өмірлік салттар шариғатпен ұштасып, ұлттық болмысқа әсер етті. Жалпы алғанда дәстүрлі қазақ қоғамындағы мемлекеттік билік, құқық, дін, экономика, әскер және әлеуметтік құрылымының өзара байланысы ешбір аналогы жоқ жүйе еді. Аталған жүйенің ұлт болмысына ықпалы нақты тарихи деректер және ғылыми тұжырымдармен қорытындыланды.

Діни наным мен құлшылықтар және өзге де діни іс-шаралар кез-келген қоғамда кездесетін құбылыс. Дәстүрлі қазақ қоғамының әлеуметтік құрылымы бойынша, діни жауапкершілікті қожалар, пірлер, ишандар, муфтилер, ахундар, молдалар, мұхтасибтер атқарды. Аталған дін иелерінің ішінде қазақ қоғамына қожалар институтының орны өте жоғары болды. Қазақ жеріне сонау VIII ғасырдың екінші жартысында Пайғамбар әулетінің өкілдері дін таратуға келіп, діни-рухани мектептер қалыптастырды. Олардың ерен еңбегінің арқасында қазақ халқы мұсылмандыққа бет бұрды. Көшпелі өмір сүргендіктен, қазақтардың көпшілігі мешіт-мед-

ресес ұстай алған жоқ. Алайда, бұл қажеттілікті қожа әулеттері қазақ ру-тайптарымен бірге көшіп-қонып жүріп атқарды. Осы себептен де,

діни жауапкершілікті мойнына алған қожа әулетінің өкілдеріне қазақ халқы ерекше құрмет көрсетті.

Әдебиеттер

- Atar, F. (1979). *İslâm Adliye Teşkilâtı*. Ankara.
- Atar, F. (2001). *Kadı*. IA, 24 cilt. İstanbul.
- Erşahin, S. (1999). *Türkistan'da İslam ve Müslümanlar*. Sovyet dönemi. TDV. Ankara.
- Kallek, C., Bazmee Ansari, A. S., & Kazıcı, Z. (1998). *Hisbe*. IA, 18 cilt. İstanbul. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hisbe>
- Togan, Z. B. (1940). *Ahund*. Cilt 1. İslam Ansiklopedisi.
- Абурахманова, Ф., Муталлибов, С. (1997). *Девону лугат-турк*. 1 жилд. Узбекистон ССР «Фан» нашриёти.
- Адилова, Ф. (2010). *Қазақ қоғамының саяси өміріндегі Орынбор муфтилігінің орны мен қызметі (XVIII ғ. аяғы – XX ғ. басы)* [Кандидаттық диссертация авторефераты, Алматы].
- Әбдірәсілқызы, А. (2013). *Қазақстандағы діни білім жүйесі: тарихы, қазіргі жай-күйі және өзекті мәселелері*. Діни білім беру және ағарту діни экстремизм мен терроризмнің алдын алу факторы ретінде» тақырыбындағы республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция. Астана.
- Байбосынұлы, Қ. (2020). *Ахундар мектебі қалай қалыптасты?* Мұнара газеті, 12, 8.
- Бакиева, Г. Т. (n.d.). *Мусульманское духовенство у сибирских татар в XIX – начале XX в.* http://www.tataroved.ru/publicat/new/Sbornik_OMDS.pdf
- Бекмаханов, Е. (1994). *Қазақстан XIX ғасырдың 20-40 жылдарында*. Санат.
- Восканян, Г. А. (1986). *Русско-персидский словарь*. «Русский язык».
- Загидуллин, И. К. (n.d.). *Звания мусульманского приходского духовенства в округе оренбургского магометанского собрания (конец XVIII – начало XX века)*. cyberleninka.ru. <https://share.google/QL9JHfglu2EJjprgw>
- Зиманов, С., & Өсеров, Н. (1998). *Шариғаттың әдет-ғұрыпқа әсері*. Алматы.
- Ибадуллаева, З. Ө. (2016). *Қазақ халқының саяси құрылымындағы қожалар институты*. <https://kozahalar.kz>
- Исахан, М. (2018). *Ислам дінінің Орталық Азияға таралуы және алғашқы түркі-ислам мемлекеттерінің сипаттамалары* (монография). «Рухани құндылықтарды қорғау қоры».
- Исахан, М. (2022). *Түркістанның соңғы муфті – Алиш Умарқожаұлы!* Мұнара газеті, 7, 8.
- Исахан, М. (2025). *Дәстүрлі қазақ қоғамының әлеуметтік құрылымы және әдет-ғұрып пен шариғат синтезі* (монография). «Қазақ кітабы».
- Исахан, М. (2020). *Ахун қандай лауазым?* kazislam.kz. <https://kazislam.kz/2020/08/ahun-qandaj-lauazym/>
- Исахан, М. (2017). *Ишан атауы кімдерге берілген?* kazislam.kz. <https://kazislam.kz/2017/12/ishan-atauy-kimderge-berilgen/>
- Исахан, М. (2020). *Мұхтасип – қандай діни лауазым?* asyldin.kz. <https://asyldin.kz/article/view/id/18027.html>
- Исахан, М. (2022). *Түркістанның соңғы әулиесі – Әбул-ас ибн Әбілхайыр ат-Түркістани*. kazislam.kz. <https://kazislam.kz/2022/04/turkistannyn-gsonghy-aulesi-abul-as-ibn-abilhajyr-at-turkistani/>
- Исахан, М., & Мұқатай, Е. (2023). *Тәңірішілдік. Ұғымы мен мәні, тарихи сипаттамасы, бүгінгі проблемалары*. Алматы.
- Исахан, М., & Сатыбалдиева, А. (2021). *Қазақстандағы ислам тарихы* (оқу құралы). Муфтият баспасы.
- Исахан, М., & Сманов, Р. (2021). *Ишан және ахун діни лауазымы мен мәртебесінің шығу тегі, ұғымы, сипаттамасы. Исламтану және араб филологиясы мәселелері атты халықаралық конференция материалдары*. Нұр-мұбарак ЕИМУ.
- Крафть, К. К. (1900). *Изъ Киргизской старины*. Орынбор.
- Кэстль, Д. (2013). *Дневник путешествия в году 1736-м из Оренбурга к Абдулхаиру, хану Киргиз-Кайсацкой Орды*. Жібек жолы.
- Қазыналы Оңтүстік (2013). Серия: Түркістан кітапханасы. Т 56. 3-кітап: Насап-нама. «Нұрлы әлем».
- Қауыс, Ү. (2016). *Ұлағат. Тарихи-танымдық толғаныс*. Ақтөбе.
- Мансұров, Н. Б. (2021). *Ислам дініндегі діни атақ-лауазымдар*. Түркістан.
- Материалы по истории казахских ханств XV-XVIII веков (1969). Алматы.
- Материалы по казахскому обычному праву. Сборник. (1948). Алматы.
- Мирзагелдиев, Б., & Рашимбетов, Р. (2019). *Қазақ қоғамындағы мұсылман дін қызметкерлерінің лауазымдық ерекшеліктері: XVIII ғасыр соңы – XX ғасыр басы*. Алматы: «Әл-Фарабидің рухани мұрасы мен қазіргі заманғы Шығыс» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция жинағы.
- Орын Қойлақы, С. (1992). *Асыл мұра*. Түркістан.
- Рубинчик, Ю. А. (1970). *Персидско-русский словарь*. Москва.
- Тұяқбаев, М. (1996). *Қожа Ахмет Ясауи кесенесінде жерленген «Мұхаммед ұрпақтары»*. Ясауи тағылымы. Түркістан.
- Хабутдинов, А. Ю. (2012). *Религиозное самоуправление и шариатское семейное право в России: опыт Оренбургского магометанского духовного собрания в конце XVIII – первой четверти XIX в.* Режим доступа: <http://rpu-rf.ru/uploads/zabut.pdf>
- Ясави, Х. А. (2024). *Умринг елдек утара* (Иброхим Хаққул, Нодирхан Хасан, ред.). «Qamar-media». Тошкент.

References

- Äbdırasılıqızı, A. (2013). *Qazaqstandaǵı dini bılım júyesi: tarıxı, qaǵrıǵı jat-kúyi jáne ózekti máseleleri* [The System of Religious Education in Kazakhstan: History, Current State, and Key Issues]. Dini bılım beru jáne aǵartu dini ekstremizm men terrorizmnıń alına alu faktory retinde» taqırbyndaǵı respublikalıq ǵılmı-tájiribelik konferenciya. Astana. (in Kazakh)
- Aburaxmanova, Ğ., & Mutallibov, S. (1997). *Devonu luǵat-turk* [Dıwān Lughāt at-Turk]. Uzbeksitan SSR «Fan» naşrıyeti. Toşkent: 1 jilt. (in Uzbek)
- Adilova, F. (2010). *Qazaq qoǵamınıń sáyası ómirindeǵı Orynbor muftılıǵınıń orını men qızmeti (XVIII ǵ. ayaǵı – XX ǵ. bası)* [The Role and Function of the Orenburg Muftiate in the Political Life of Kazakh Society (Late 18th – Early 20th Century)]. Kandidatlıq dissertaciya avtoreferatı. Almaty. (in Kazakh)
- Atar, F. (1979). *İslām Adliye Teşkilâtı* [The Islamic Judicial System]. Ankara. (in Turkish)
- Atar, F. (2001). *Kadi* [Qadi / Islamic Judge]. IA, 24 cilt. İstanbul. (in Turkish)
- Baibosınılı, Q. (2020). *Axundar mäkete qalay qalıptastı?* [How Did the Akhunds' School Develop?] Munara gazeti, 12, 8. (in Kazakh)
- Baqieva, G.T. (n.d.). *Musyl'manskoe dukhovenstvo u sibırskikh tatar v XIX – nachale XX v.* [Muslim Clergy among the Siberian Tatars in the 19th – Early 20th Century]. http://www.tataroved.ru/publicat/new/Sbornik_OMDS.pdf (in Russian)
- Bekmakhanov, E. (1994). *Qazaqstan XIX ǵ. 20–40 jıldarında* [Kazakhstan in the 1820s–1840s]. Sanat. (in Kazakh)
- Erşahın, S. (1999). *Türkistandā İslām ve Müslımanlar. Sovyet dönemi* [Islam and Muslims in Turkistan: The Soviet Period]. TDV. Ankara. (in Turkish)
- İbadullaeva, Z. Ö. (2016). *Qazaq xalqınıń sáyası qurılımdıǵı qojaǵalar instituty* [The Institution of Khojas in the Political Structure of the Kazakh People]. <https://kozhaler.kz> (in Kazakh)
- Isakhan, M. (2018). *İslām dınınıń Ortalıq Ąziyaǵa taralıu jáne alǵaşqı türki-islām memleketteriń sipattamaları* (monografiya) [The Spread of Islam in Central Asia and the Characteristics of the Early Turkic-Islamic States]. «Ruǵanı qundılıqtardı qorǵau qorı». (in Kazakh)
- Isakhan, M. (2022). *Türkistannıń sońǵı muftıı – Aliş Umarqojaylı!* [The Last Mufti of Turkistan – Alish Umarqojauly!] Munara gazeti, 7, 8. (in Kazakh)
- Isakhan, M. (2025). *Dästrilı qazaq qoǵamınıń äleumettik qurılımdıǵı jáne ädet-ǵurıppaqa pen şariǵattıń sintezı* (monografiya) [The Social Structure of Traditional Kazakh Society and the Synthesis of Customary Law and Sharia (Monograph)]. «Qazaq kıtabı». Almaty. (in Kazakh)
- Isakhan, M. (2020). *Axun qanday lawazım?* [What Kind of Title Is “Akhun”?] kazislam.kz <https://kazislam.kz/2020/08/ahun-qandaj-lauazym/> (in Kazakh)
- Isakhan, M. (2017). *İşan atayı kimderge berilgen?* [To Whom Was the Title “Ishan” Given?] kazislam.kz <https://kazislam.kz/2017/12/ishan-atauy-kimderge-berilgen/> (in Kazakh)
- Isakhan, M. (2020). *Muxtasıp – qanday dini lawazım?* [Muhtasib – What Kind of Religious Office Is It?] kazislam.kz <https://kazislam.kz/article/view/id/18027.html> (in Kazakh)
- Isakhan, M. (2022). *Türkistannıń sońǵı äwliyası – Ąbul-as ibn Ąbılхайır at-Türkistani* [The Last Saint of Turkistan – Abul-As ibn Abulkhayr al-Turkistani]. kazislam.kz <https://kazislam.kz/2022/04/turkistannyng-songghy-aulesi-abul-as-ibn-abilhajyr-at-turkistani/> (in Kazakh)
- Isakhan, M., & Muqtay, E. (2023). *Tängirşılıdık. Uǵımı men мәni, tarıxı sipattaması, bügindegi problemi* [Tengrism: Its Concept, Meaning, Historical Characteristics, and Contemporary Issues]. Almaty. (in Kazakh)
- Isakhan, M., & Satıbaldiyeva, A. (2021). *Qazaqstandaǵı islām tarıxı (oqu quralı)* [History of Islam in Kazakhstan (Textbook)]. Muftiyat baspası. (in Kazakh)
- Isakhan, M., & Smanov, R. (2021). *İşan jáne axun dini lawazımı men mártebesiniń şıǵu tegi, uǵımdarı, sipattamaları* [The Origins, Concepts, and Characteristics of the Religious Titles and Statuses of Ishan and Akhun]. İslamtanıw jáne arab filologiyası máseleleri atıǵı xalıqaralıq konferenciya materialdarı [Proceedings of the International Conference on Issues of Islamic Studies and Arabic Philology]. Nür-Mübäräk EİMU. Almaty. (in Kazakh)
- Kallek, C., Bazmee Ansari, A. S., & Kazıcı, Z. (1998). *Hisbe* [Hisba / The Office of Public Morality Supervision]. IA, 18 cilt. İstanbul. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hisbe> (in Turkish)
- Kest'ı, D. (2013). *Dnevnik puteshestviya v godu 1736-m iz Orenburǵa k Abdulxairu, xanu Kyrgyz-Kaysatskoy Ordı* [Travel Diary from the Year 1736 from Orenburg to Abulkhair, Khan of the Kirghiz-Kaysak Horde]. Jibek joly.
- Kraf't, K.K. (1900). *Izy Kyrgyzskoy stariny* [From Kyrgyz Antiquity]. Orynbor. (in Russian)
- Mansurov, N.B. (2021). *İslām dınindeǵı dini ataǵ-lawazımdar* [Religious Titles and Ranks in Islam]. Türkistan. (in Kazakh)
- Materialy po istorii kazahskikh xanstv XV–XVIII vekov (1969). [Materials on the History of Kazakh Khanates of the 15th–18th Centuries]. Almaty. (in Russian)
- Materialy po kazahskomu obychnomu pravu. Sbornik. (1948). [Materials on Kazakh Customary Law. A Collection.] Almaty. (in Russian)
- Mirzagediev, B., & Rashimbetov, R. (2019). *Qazaq qoǵamındaǵı müsılman din qızmetkerleriniń lawazımdıq erekselikteri: XVIII ǵ. sońı – XX ǵ. bası* [The Functional Specificities of Muslim Religious Officials in Kazakh Society: Late 18th – Early 20th Century]. Almaty, «Äl-Farabi dını ruhani murası men qazaq zamandıǵı Şıǵıs» atıǵı xalıqaralıq ǵılmı-praktikalıq konferenciya jınaǵı. (in Kazakh)
- Oryn Qoılaqı, S.a. (1992). *Asıl mura* [The Noble Heritage]. Türkistan. (in Kazakh)
- Qawis, Ü. (2016). *Ulaǵat. Tarıxı-tanımdıq tolıńıs* [Ulaghat: A Historical–Cognitive Study]. Aqtöbe. (in Kazakh)

- Qazynalı Oñtüstik – A. (2013). Seriya: Türkiştän kitapxanası. T 56. 3-kitap: Nasap-nama [Genealogy / Lineage Book]. «Nurly Älem». (in Kazakh)
- Rubinchik, Y.A. (1970). *Persidsko-russkii slovar'* [Persian–Russian Dictionary]. Moskva: 1612 s. (in Russian)
- Togan, Z. B. (1940). *Ahund* [Akhund]. Cilt 1. İslam Ansiklopedisi. (in Turkish)
- Tuyakbaev, M. (1996). *Qoja Ahmet Yassauı kesenesinde jerlengen «Muhammed urpaqtarı»* [“Descendants of Muḥammad” Buried in the Mausoleum of Khoja Ahmed Yasawi]. Yasawi tağılımı [The Yasawi Tradition]. Türkistan. (in Kazakh)
- Voskanian, G.A. (1986). *Russko-persidskii slovar'* [Russian–Persian Dictionary]. «Russkii yazık». (in Russian)
- Xabutdinov, A. Y. (2012). *Religiioznoe samoupravlenie i šariatskoe semeinoe pravo v Rossii: opit Orenburgskogo magometanskogo dukhovenstva v kontse XVIII – pervoy četverti XIX v.* [Religious Self-Governance and Sharia Family Law in Russia: The Experience of the Orenburg Muslim Clergy in the Late 18th – First Quarter of the 19th Century]. Režim dağdarısı: <http://rpu-rf.ru/uploads/zabut.pdf> (in Russian)
- Yasawi, Kh.A. (2024). *Umrin eldek utara* (İbrohim Haqqul, Nodirkhan Xasan, red.) [Your Life’s Valuable Legacy (İbrohim Haqqul, Nodirkhan Xasan, eds.)]. «Qamar-media». Toşkent. (in Uzbek)
- Zägidullin, I.K. (n.d.). *Zvaniya musul'manskogo prikhodskogo dukhovenstva v okruge Orenburgskogo magometanskogo sobraniya (konts XVIII – nachalo XX veka)* [Titles of the Muslim Parish Clergy in the District of the Orenburg Mohammedan Assembly (Late 18th – Early 20th Century)]. cyberleninka.ru. <https://share.google/QL9JHfGu2EJjprgw> (in Russian)
- Zimanov, S., & Öserov, N. (1998). *Şariğattuñ ädet-ğurıpqaqa äseri* [The Influence of Sharia on Customs and Traditions]. Almaty. (in Kazakh)

Авторлар туралы мәлімет:

Арыстанбекұлы Нұржан – Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университетінің PhD докторанты (Алматы, Қазақстан, e-mail: dmaturbaj@mail.ru)

Исахан Мұхан Баймұратұлы (корреспондент-автор) – PhD, Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдени университеті дінтану кафедрасының доценті (Алматы, Қазақстан, e-mail: alash_ordabasy@mail.ru)

Information about authors:

Arystanbekuly Nurzhan – PhD student at Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak (Almaty, Kazakhstan, e-mail: dmaturbaj@mail.ru)

Issakhan Mukhan Baimuratuly (corresponding author) – PhD, docent at the Department of Religious Studies Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak (Almaty, Kazakhstan, e-mail: alash_ordabasy@mail.ru)

Сведения об авторах:

Арыстанбекұлы Нұржан – PhD-докторант Египетского университета исламской культуры Нур-Мубарак (Алматы, Казахстан, e-mail: dmaturbaj@mail.ru).

Исахан Мухан Баймұратұлы (автор-корреспондент) – PhD, доцент кафедры религиоведения Египетского исламского университета Нур-Мубарак (Алматы, Казахстан, e-mail: alash_ordabasy@mail.ru).

2025 жылы 7 ақпанда тіркелді.
2025 жылы 20 желтоқсанда қабылданды.